

ГЕРОЇ ТРУДОВОГО ДОНБАСУ: ЧИ ІСНУВАВ КУЛЬТ МАШИНОБУДІВНИКА?

Олена Остапчук

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

Питання існування та стабільності радянської системи – одне з центральних, що цікавило й цікавить дослідників радянської історії. Легітимацію режиму не можна пояснити лише його репресивними можливостями. Не менш важливу роль у існуванні режиму відіграла його ідеологічна складова, виняткове завдання якої було встановлення радянської монополії у суспільстві. Радянська ідеологія була своєрідною політичною релігією, архаїчною за суттю та маніпуляційною за формою.

У статті розглядається одна з форм радянської обрядової системи – інструмента політичної релігії – культ праці. У роботі досліджено необхідність існування культу праці як ідеї мобілізації населення через працю. Автор аналізує його як вияв професійних субкультур із притаманними їм елітизмом, культивуванням відчуття обраності, мотивами містичного одкровення і езотеричного знання, що сповідували логіку влади. Особлива увага звертається на культ шахтарської праці, який є класичним проявом радянської трудової традиції. Автором розглядається значення шахтарського культу, виділено його характерні особливості. Можливість авторського фокусу дозволяє зробити порівняльний висновок, що окремого культу машинобудівника (подібного шахтарському) не існувало. Також результатом проведеного дослідження є з'ясування ролі та місця машинобудівників у системі радянського модерново-архаїчного ритуального порядку; визначення оформлення стосунків між ними і державою, їх становища у цьому «вимірі нового індустріального язичництва».

Ключові слова: політична релігія, професійна субкультура, трудова традиція, культ шахтарської праці, культ машинобудівника.

Heroes of the labor Donbas: was there the cult of the machine-builder?

Olena Ostapchuk

(Vasyl' Stus Donetsk National University)

The question of the existence and stability of the Soviet system is one of the central topic of interest to and interested of the researchers of Soviet history. Legitimation of the regime can't be explained only by its repressive possibilities. Equally important role in the existence of the regime played its ideological component, the exclusive task of which was the establishment of the Soviet monopoly in society. The Soviet ideology was a kind of political religion, archaic in nature and manipulative in form.

The article is considering one of the forms of the Soviet ritual system – the instrument of political religion – the cult of labor. The paper examines the necessity of the existence of the culture of labor as an idea of mobilizing the population through labor. The author analyzes it as a manifestation of professional subcultures with their inherent elitism, the cultivation of a sense of choice, the motives of mystical revelation and esoteric knowledge, that professed the logic of power. Particular attention is paid to the cult of miner's work, which is a classic manifestation of the Soviet labor tradition. The author considers the significance of the miner's cult, emphasizes its characteristic features. The possibility of the author's focus makes it possible to draw a comparative conclusion that there was no separate cult of the machine-builder (such a miner). Also, the result of the research is to find out the role and place of machine builders in the system of the Soviet modernist – archaic ritual order;

the determining how relations between them and the state were formalized and how they felt in this "extent of new industrial paganism"

Key words: political religion, professional subculture, labor tradition, cult of miner's work, cult of machine builder

Герои трудового Донбасса: существовал ли культ машиностроителя?

Елена Остапчук

(Донецкий национальный университет имени Василя Стуса)

Вопрос существования и стабильности советской системы – один из центральных, который интересовал и интересует исследователей советской истории. Легитимацию режима нельзя объяснить только его репрессивными возможностями. Не менее важную роль в существовании режима играла его идеологическая составляющая, исключительной задачей которой было установление советской монополии в обществе. Советская идеология была своеобразной политической религией, архаичной по сути и манипуляционной по форме.

В статье рассматривается одна из форм советской обрядовой системы – инструмента политической религии – культ труда. В работе исследована необходимость существования культа труда как идеи мобилизации населения через труд. Автор анализирует его как проявление профессиональных субкультур с присущими им элитизмом, культивированием чувства избранности, мотивами мистического откровения и эзотерического знания, которые исповедовали логику власти. Особое внимание уделяется культу шахтерского труда, который является классическим проявлением советской трудовой традиции. Автором рассматривается значение шахтерского культа, выделяются его характерные особенности. Возможность авторского фокуса позволила сделать сравнительный вывод, что отдельного культа машиностроителя (подобного шахтерскому) не существовало. Также результатом проведенного исследования является выяснение роли и места машиностроителей в системе советского модерново-архаического ритуального порядка; определение каким образом были оформлены отношения между ними и государством и как они чувствовали себя в этом «измерении нового индустриального язычества»

Ключевые слова: политическая религия, профессиональная субкультура, трудовая традиция, культ шахтерского труда, культ машиностроителя.

Розглядаючи різні напрями повсякденної культури, Ролан Барт вказував на те, що сучасна маскультура у цивілізованому суспільстві не менш міфологічна, ніж первісна культура. Суть міфу залишається незмінною – перетворення продуктів культури в «природні речі». Міф наповнює свідомість людей, які живуть у світі речових цінностей. Барт підкреслює, міф виконує різні функції: він одночасно позначає і сповіщає, вселяє і наказує, носить спонукальний характер. Завдання міфу також полягає в тому, щоб надати історично зумовленим інтенціям статус природних, звести історично минулі факти до рангу вічних [1]. Услід за ним

американський антрополог Кліффорд Гірц визначає, будь-яка влада провадить свою політику, посиляючись на панівний міф, так само, як і через санкціоноване застосування сили [2].

Якщо взяти до уваги, що радянська система задля легітимації свого існування постійно займалась «міфотворенням як однією з форм ідеологічного самообслуговування» [3], створивши своєрідну політичну релігію, то питання про створення нової моделі радянської обрядовості з її символами, ритуалами, культами та героями, потребує більш уважного аналізу.

Метою даної роботи є спроба з'ясувати питання про (не)існування культу

машинобудівника як компоненти радянського виробничого повсякдення робітників, що передбачає знаходження відповідей на питання про те, ким були і яке місце машинобудівники займали в системі радянського модерново-архаїчного ритуального порядку; яким чином були оформлені стосунки між ними та державою, та як вони почувались у цьому «вимірі нового індустріального язичництва» [4]. Представлену проблему пропонується розглянути у фокусі концепції політичної релігії, порівнюючи з культом шахтарської праці, який займав офіційно визнану нішу в системі нової радянської обрядовості.

За найбільш загальним визначенням, політична релігія – це політична ідеологія, яка має низку структурних і функціональних аналогій із релігією, а також вплив на маси, порівняний із впливом релігії [5]. У цьому ж контексті звернемося до думки Ольги Едельман про те, що радянська міфологія народилась у складній взаємодії пропаганди та сприймаючої її аудиторії, які взаємно один одного відображали та жили у світі традиційних колективних несвідомих уявлень [6]. Британська дослідниця Крістель Лейн, досліджуючи концепцію політичної релігії, характеризує радянську політичну релігію як поєднання трьох «священих» традицій: революційної, патріотичної та трудової. Основним інструментом політичної релігії є політичний ритуал [7].

Через ритуал, за визначенням М. Еліаде, конститується соціум і його порядок стає легітимним. Крім того, це дійство, за допомогою якого індивід набуває колективний досвід, переймається очікуваннями, знайомиться зі шкалою цінностей та табу [8].

Крістель Лейн підкреслює, ритуал в індустріальному суспільстві стає інструментом культурного менеджменту (cultural management) й політичної соціалізації [9]. У свою чергу, політичний ритуал зумовлював необхідність створення нової радянської обрядової системи, яка б сприяла посиленню легітимності режиму та побудові нової соціалістичної ідентичності робочої людини. Таким чином, існування культу праці, як способу мобілізації населення, на наш погляд, доцільно розглядати як одну з складових цієї системи.

Культ праці сакралізовував професійний інжиніринг радянської людини. Він слугував важливим моментом професійної гідності та самоідентифікації робітників із певним соціальним статусом, із колом прав та обов'язків, зі стереотипними уявленнями про цінність та необхідність саме їх праці для держави. Він виховував людину, потрібну режиму. Російська дослідниця Б. Щепанська визначила, що логіка професійних субкультур – це логіка влади: її досягнення, утримання і здійснення. Звідси характерні для багатьох професійних традицій елітизм, культивування відчуття обраності, мотиви містичного одкровення і езотеричного знання. Субкультура професіоналів фіксує в своїй символіці, міфології і звичаєве право, і механізми здійснення влади, а також її фіксації, легітимації, сакралізації, монополізації, трансляції в рамках конкретного соціального інституту [10]. Тому, важливо в цьому конструкті враховувати і розуміти ступінь потрібності та соціальної цінності існування цих міфічних культів і для самої держави, що відрізнялись за мірою повноти дотримуваної схеми, Як зауважив Альберт Гіршман: «...міф мав

величезне значення, бо давав кожному модель вирішення проблеми» [11].

Звертаючись до висновків Крістель Лейн, можна говорити про наявність всіх необхідних складових у культурі шахтарської праці, які презентують його як повноцінний прояв трудової традиції: ідеєю-концептом вугілля, який зрозумілий, яскравий, впізнаваний, той, який усім потрібен і усіх об'єднує, його продають за кордон, і він усіх «годує», а ще його дуже багато – мільйони тонн; пророцтвами-мантрами про комунізм, який побудувати без шахтарів неможливо; голосами «зверху» – владою, що оточила шахтарську працю ореолом мужності та жертвовності; верховним жерцем – шахтою, яка часто є єдиним містоутворюючим підприємством, – сакральним «палацом праці» (за Стівеном Коткіном), який дає, розподіляє, вказує, забирає та святом- ритуальною маніфестацією з 1947 року.

Можна зробити висновок, що окремого культу машинобудівника (подібного шахтарському) не існувало. У радянському пантеоні трудових героїв Донбасу машинобудівник займає третє місце: в офіційних промовах, в постановках з'їздів, на шпальтах газет. Він – молодший брат, йому відведена скромна, але почесна місія розумного, висококваліфікованого «помічника» шахтарів та металургів. Йому вказують, що без вугілля та металу він не зможе будувати свої дорогі механізми, які, насправ-

ді, необхідні тільки на внутрішньому ринку з валом, який «однаково визначав долю і шахти, і їдальні, і автозаводу, і тютюнового ларька» [12] та оборонними потребами. Вони (за рідкісним виключенням) не були основним товаром експорту на світовий ринок (як вугілля чи метал) і за якістю значно відставали від західних досягнень. Слід визнати, що однозначної відповіді про самопочуття / самопрезентацію самих машинобудівників у цій моделі немає: для когось «праця була не заробітком, а самореалізацією, і радянський робітник мав соціально-економічне задоволення від праці, від того, що працює не на себе, а на суспільство» [13], хтось шукав «певну модель рішень, в умовах, які пропонував існуючий суспільний лад» (за М. Дингесом) [14], а хтось знаходив «емоційні притулки» (за В. Редді) [15].

Тобто, застосовуючи порівняння Джорджа Орвелла, можна констатувати, що вугільна промисловість та металургія все ж таки були соціально, матеріально та ідеологічно ціннішими для радянської держави, ніж машинобудування. Тому, професія машинобудівника визнавалась почесною, як і будь-яка праця в радянському суспільстві, але не першою, і навіть не другою серед рівних і могла претендувати лише на професійне свято (з 1966 року) [16], а не на повноцінний культ у радянській обрядовій системі, «архаїки, народженої модерністю».

Примітки:

1. Барт Р. Миф сегодня [Электронный ресурс] / Р. Барт. – Режим доступа: http://www.lib.ru/CULTURE/BART/barthes.txt_with-big-pictures.html (дата обращения: 20.03.2017). – Заглавие с экрана.

2. Гирц К. Интерпретация культур [Электронный ресурс] / К. Гирц. – Электронные базы и программы. – Режим доступа: <http://yanko.lib.ru> (дата обращения 22.10.2017). – Заглавие с экрана.

3. Вайль П. 60-е. Мир советского человека [Электронный ресурс] / П.Вайль, А. Генис. – Режим доступа: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/ (дата обращения: 20.03.2017). – Заглавие с экрана.
4. Стяжкіна О. Володарі часу: чому радянське (не)завершується // Радянськість: спроба діагностики кризь призму повсякденності: зб. матеріалів II Всеукр. наук.-теорет. семінару, 7–8 квітня 2016 р., м. Вінниця / ред. кол.: О. А. Коляструк (відп. ред.), Н. В. Жмуд (відп. секретар), Т. Р. Кароєва; Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 84.
5. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій / Н. Шліхта. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Харків: Акта, 2015. – С. 82.
6. Эдельман О. Легенды и мифы Советского союза [Электронный ресурс] / О.Эдельман. – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_05/1999_5_15.htm (дата обращения: 20.03.2017). – Заглавие с экрана.
7. Лейн К. Ритуал военно-патриотической традиции [Электронный ресурс] / К. Лейн – Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/node/6366> (дата обращения: 20.03.2017). – Заглавие с экрана.
8. Элиаде Э. Аспекты мифа [Электронный ресурс] / М. Элиаде. – Электронные базы и программы. – Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/sacra/eliade-aspektu_mifa.pdf (дата обращения: 20.03.2017). – Заглавие с экрана.
9. Лейн К. Ритуал военно-патриотической традиции [Электронный ресурс] / К. Лейн. – Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/node/6366> (дата обращения: 20.03.2017). – Заглавие с экрана.
10. Щепанская Б. Антропология профессий / Б. Щепанская // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Т. VI. № 1 (21). – С. 144–145.
11. Hirschmann A. O. Exit, Voice and Loatry: Responses to Decline in Films, Organizations and States / Albert O. Hirschmann. – Harvard University Press, 1970. – p.107.
12. Валовой Д. Экономика в человеческом измерении / Д. Валовой. – М.: Политиздат, 1988. – С. 287.
13. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій / Н. Шліхта. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Харків: Акта, 2015. – С. 78.
14. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» / М. Дингес // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 2000. – С. 106–107.
15. Зорин А. Эмоциология: как историки начали изучать эмоции и чувства [Электронный ресурс] / А. Зорин. – Режим доступа: <https://theoryandpractice.ru/posts/14501-emotsionologiya-kak-istoriki-nachali-izuchat-emotsii-i-chuvstva> (дата обращения: 16.10.2017). – Заглавие с экрана.
16. Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об установлении ежегодного праздника «День машиностроителя» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rosprofmash.ru/UKAZ.htm>

References

1. Bart R. Mif segodnya: http://www.lib.ru/CULTURE/BART/barthes.txt_with-big-pictures.html.
2. Girts K. Interpretatsiya kultur: <http://yanko.lib.ru>.
3. Vayl P., Genis A. 60-e. Mir sovetskogo cheloveka: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/
4. Stiazhkina O. Volodari chasu: chomu radianske (ne)zavershuietsia. In: *Radianskist: sproba diahnostryky kriz pryizmu povsiakdennosti*: zb. materialiv II Vseukr. nauk.-teoret. seminaru, 7–8 kvitnia 2016r., m. Vinnytsia / red. kol.: O. A. Koliastruk (vidp. red.), N. V. Zhmud (vidp. sekretar), T. R. Karoieva; Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 2017, S. 84.
5. Shlikhta N. Istoriia radianskoho suspilstva: Kurs lektsii. – 2-he vyd., pererobl. i dop., Kharkiv: Akta, 2015, S. 82.
6. Edelman O. Legendy i mify Sovetskogo soyuza: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_05/1999_5_15.htm
7. Leyn K. Ritual voenno-patrioticheskoy traditsii: <http://www.nlobooks.ru/node/6366>

8. Eliade M. Aspekty mifa: http://yanko.lib.ru/books/sacra/eliade-aspektu_mifa.pdf.
9. Leyn K. Ritual voenno-patrioticheskoy traditsii: <http://www.nlobooks.ru/node/6366>.
10. Shchepanskaya B. Antropologiya professiy. In: *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii*, 2003, T. VI. № 1 (21), S. 144–145.
11. Hirschmann A. O. Exit, Voice and Loatry: Responses to Decline in Films, Organizations and States (Harvard University Press, 1970), p. 107.
12. Valovoy D. *Ekonomika v chelovecheskom izmerenii*, M.: Politizdat, 1988, S. 287.
13. Shlikhta N. *Istoriia radianskoho suspilstva: Kurs lektsii. – 2-he vyd., pererobl. i dop.*, Kharkiv: Akta, 2015, S. 78.
14. Dinges M. Istoricheskaya antropologiya i sotsialnaya istoriya: cherez teoriyu «stilya zhizni» k «kulturnoy istorii povsednevnosti». In: *Odissey. Chelovek v istorii*, M.: Nauka, 2000, S. 106–107.
15. Zorin A. Emotsionologiya: kak istoriki nachali izuchat emotsii i chuvstva: <https://theory-andpractice.ru/posts/14501-emotsionologiya-kak-istoriki-nachali-izuchat-emotsii-i-chuvstva>
16. Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR «Ob ustanovlenii ezhegodnogo prazdnika «Den mashinostroitelya»: <http://www.rosprofmash.ru/UKAZ.htm>